

Ірина Ворончук

ШЛЯХЕТСЬКИЙ ДВІР, ЙОГО СЛУГИ ТА ЧЕЛЯДЬ

Однією з найважливіших проблем соціальної історії залишається питання структури і типології родини в минулому. Широка дискусія навколо цього питання розпочалася статтею британського дослідника Пітера Леслетта, який першим переглянув загальноприйнятий до того погляд, запропонувавши нові критерії та методику досліджень¹.

Згідно з традиційною точкою зору, еволюція родинної структури, починаючи з давніх-давен, йшла в одному напрямку: від великих патріархальних спільнот до малих нуклеарних груп. Нові підходи, запропоновані західноєвропейськими дослідниками в межах «нової соціальної історії», показали, що розвиток родинних інститутів у різних країнах світу не був таким одноманітним. Деякі вчені, зокрема П. Леслетт, Ж. Дюбі, К. Клашш, Д. Герлігі та інші заперечують всезагальну універсальність еволюційного поступу в історії родини, накреслену французьким соціологом Ле Плеєм². Їх методика базується на багатоманітності шляхів історичного процесу. Адже розвиток соціальних інститутів, у тому числі й родини, знаходиться в безпосередній залежності від місцевих умов кожного окремого регіону світу і кожної окремої країни, які відрізняються природничими, економічними, культурними чинниками, що не може не позначитись на регіональних особливостях їх еволюції.

Відзначаючи труднощі, які виникають при розгляді цього питання, дослідники на перше місце серед них ставлять термінологічну невизначеність, оскільки вирішення проблеми безпосередньо залежить від правильного розуміння тогочасної термінології. Адже багато пізньосередньовічних і навіть ранньомодерних понять і термінів часто не збігаються за своїм змістом і смислами із сучасним їх розумінням. Таким чином, термінологічне питання переростає в методологічне.

Родина завжди була і залишається соціальним організмом, але її системоутворюючі чинники не завжди були однаковими. В її утворенні могли полягати як кровна спорідненість, так і спільне замешкування під єдиним дахом або ж економічно-господарські інтереси, тобто її основою могли бути як біологічний, так і територіальний або ж і соціально-економічний (функціональний) фактори. В реальній дійсності ці ознаки часто переплітаються і прослідкувати генезис кожної з них та еволюцію їх взаємовідносин досить складно. У зв'язку з цим дискусії навколо проблеми не вичухають. Останнім часом у дискусію включились російські історики, які, використовуючи нові підходи до джерел статистичного характеру, досліджують проблеми типології, структури та еволюції родини в Росії протягом XVIII–XX ст.³

¹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – Москва, 1979. – С. 132–157; Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в перспективе // там же. – С. 14–70; Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Cambridge, 1972; Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. – P. 1–89.

² Le Play Frederic. La Reforme sociale. – Paris, 1859.

³ Носевич В.Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // Круг идей. – Москва, 2001. – С. 16.

На українському матеріалі методу П. Леслетта застосував М. Г. Крикун, розглядаючи структуру домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства на підставі списків населення 28 парафій за 1791 р.⁴

На більш ранньому українському матеріалі типологія і структура української родини майже не досліджувалась. Зроблено лише перші спроби аргументовано на підставі документальних матеріалів Волині розглянути типологію і структуру української селянської родини XVI–XVII ст.⁵ Типологія та структура української шляхетської родини пізньосередньовічної та ранньомодерної доби досі не розглядалась.

Шляхетський «двор». Вітчизняні дослідники, вирішуючи проблеми залюднення Волині, розглядали пересічну шляхетську родину виключно як біологічну структуру кровних родичів, обраховуючи її коефіцієнт так само, як й інших страт населення – селянства, міщанства – у 6 осіб. Тут і постає перед українськими дослідниками проблема термінологічного характеру, а саме: яке тогочасне поняття – «дом», «дим», «двор» – ототожнювалося з поняттям шляхетської родини? Чи обмежувалась шляхетська родина у XVI–XVII ст. лише кровно-спорідненими зв'язками, чи становила більш широкий соціальний організм, до якого, окрім біологічних родичів, входили інші домочадці, у тому числі й слуги та челядь? Яка із системоутворюючих ознак була превалюючою у формуванні типології та структури української шляхетської родинної спільноти XVI–XVII ст.?

Принципове значення для з'ясування цієї проблеми має наше розуміння шляхетського двору. Єдине дослідження вітчизняної історіографії, об'єктом вивчення якого до деякої

міри став шляхетський «двор», належить Ф. І. Леонтовичу, проте він здебільшого зупинився на характеристиці «господарских», тобто великокнязівських дворів, з'ясовуючи їх адміністративні та економічні функції, облаштування, робочі сили тощо⁶. Кілька сторінок проблемі «господарских» дворів присвятив і М. К. Любавський⁷. Проте досі жоден із вітчизняних дослідників детально не розглядав, що становив собою шляхетський двір ані в територіально-просторовому і господарському плані, ані в плані його заселеності та чисельного складу його мешканців. Отже, розглянемо, що становив собою шляхетський двір з точки зору окреслених питань.

Ф. І. Леонтович відносив виникнення дворової системи у ВКЛ до кінця XIV ст., пояснюючи її появу польськими впливами і, в першу чергу, поширенням польсько-німецької волосної системи⁸. Однак, ця теза дещо протирічить висловленій ним же думці про те, що «двор» (лат. – *curia, curiae*) належить до давніх інститутів слов'янського права⁹. Саме ця думка Ф. І. Леонтовича здається нам ближчою до істини, оскільки сам же дослідник аргументовано доводить, що термін «двор» відомий за давньоруськими джерелами. Зокрема, «Руська правда» використовувала термін «двор» у кількох значеннях: по-перше, в розумінні князівської резиденції, по-друге, у значенні місця відправлення князівського суду («наряду»). У значенні князівської резиденції слово «двор» згадується й в усіх найдавніших пам'ятниках права південних і західних слов'ян¹⁰. Нарешті, під назвою «двор» розумілася князівська дружина: «мужи» і «отроки», що замешкували у князівському дворі й становили найближче оточення князя, виконуючи його найважливіші доручення та супроводжуючи у військових виправах. Але «Руська Правда»

⁴ Крикун М.Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. // Україна модерна. – Львів, 2001. – № 6. – С. 25–46.

⁵ Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI–XVII століттях (На матеріалах Волині) // ЗНТШ. – Т. ССXLIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 85–99; її ж. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // УАЩ. – Вип. 3–4. – Т. 6/7. – К., 1999. – С. 212–229.

⁶ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве // Варшавские университетские известия, 1895. – Т. V. – С. 1–59.

⁷ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – Москва, 1892. – С. 313–316.

⁸ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 8.

⁹ Там само. – С. 1.

¹⁰ Леонтович Ф.И. Древнее хорватско-далматинское законодательство. – Одесса, 1868. – С. 21, 22, 84; Maciejowski W.A. Historia prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1832. – Т. II. – С. 30–33.

вживає цей термін і в іншому смислі, а саме: в розумінні населеного місця, тобто садиби з житловими приміщеннями.

Усі ці значення терміна «двор» перейшли до пізньосередньовічних джерел періоду Великого князівства Литовського, у тому числі й до трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.) законодавчого кодексу ВКЛ – Литовського Статуту. В них великокнязівський двір називається «двор господарский», «двор наш», «двор наш господарский», а двори удільних князівств виступають під назвою «двор князский»¹¹. З утворенням у ВКЛ системи староств їх адміністративними і господарськими центрами стають «двори старостинские».

Саме «господарский двор» як центр адміністративної влади детально розглядає Ф. І. Леонтович¹². Проте навіть «господарские» двори не обмежувалися відправленням виключно адміністративних функцій, вони одночасно були й господарсько-економічними центрами або, як називає їх Ф. І. Леонтович, економіями.

Джерела, зокрема Статуту, говорять також і про шляхетські двори, тобто двори панів, землян, бояр¹³. Ф. І. Леонтович пов'язував їх появу з великокнязівськими пожалуваннями «господарских» дворів за службу в якості «доживотя» або ж навіть і «отчини», що прослідковується за джерелами ще XV ст., а в маєтках, які набувалися шляхом купівлі, двори облаштовувалися за існуючими вже взірцями на кшталт господарських. Тому внутрішнє влаштування панських дворів в їх суттєвих рисах та їх призначення Ф. І. Леонтович вважав однотиповим з «господарскими»¹⁴. Він розглядав панський двір як адміністративний і господарський центр кожного окремого панського маєтку, вважаючи поняття «двор», «дворець», «маєтність», «маєток» цілком ідентичними¹⁵.

По-іншому сприймав панський двір М. К. Любавський. Попри його функціональне призначення (зосередження в ньому уряду і господарства його власника), він характеризував панський двір як садибу: «так називались собственные усадьбы, в которых находились хоромы и клетки для урядников и челяди и разные хозяйственные постройки для хранения хозяйственных припасов, как-то: подклетки и погреба, свирни (амбары), клуни (риги) и гумна, стайни (хлева), околы и т.д.»¹⁶ На наш погляд, більш прийнятною є думка М. К. Любавського, оскільки терміни *маєток*, *маєтність* є значно ширшими поняттями, включаючи не лише шляхетський двір, а ціле поселення або ж навіть і кілька поселень з усіма їх мешканцями та їхнім господарством. Тож у статті розглядатиметься шляхетський двір саме як садиба пана-власника маєтку. І спершу подивимось на шляхетський двір з точки зору його просторово-господарського облаштування.

Уявлення про внутрішній устрій конкретних шляхетських дворів XVI–XVII ст. дають їх детальні описи, які подекуди містяться в актовій документації, зокрема в «інвентарях», які склалися під час подання маєтків в оренду, заставу, посесію тощо. Описи проводились також після смерті господаря при передачі маєтків разом з малолітніми дітьми небіжчика в опіку. Ось, наприклад, опис двору села Угринів 1561 р., зроблений під час передачі його в заставу Янушем Прокоповичем Угриновським Ілляшу Несвіцькому: «напервеи двор, у дворе будованя: светлиць две, промежку ними сени; на дворе клетка, погреб, на погреби хижка з двема прихижки; изба з сенми и с коморою, стаиня рубленая, лазня з сенми ... при дворе бровар с кадми, с котлом, котел горелченными с трубами и с кадми, .. став, млын?». Окрім того, у дворі налічувалося 17 голів великої

¹¹ Статут Великого князівства Литовського 1529 року (далі: Статут 1529 р.) // Статуту Великого князівства Литовського. – Одеса, 2002. – Т. I. – Розділ I, артикул 26; Розділ II, артикул 5; Розділ III, артикул 5; Розділ XIII, артикул 21, 23, 28. – С. 61, 70, 186, 187, 191; Статут Великого князівства Литовського 1566 року (далі: Статут 1566 р.) // Статуту Великого князівства Литовського. – Одеса, 2003. – Т. II. – Розділ I, артикул 30; Розділ IV, артикул 18, 21; Розділ XIV, артикул 20, 22. – С. 99, 101, 199.

¹² Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 1–15; его же. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – С. 40.

¹³ Статут 1529 р. – Розділ XI, артикул 11. – С. 171; Статут 1566 р. – Розділ XIV, артикул 22. – С. 199.

¹⁴ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 14–15.

¹⁵ Там же. – С. 16, 18.

¹⁶ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – С. 301–302.

рогатої худоби, 16 свиней, 15 гусей, шість каплунів, збіжжя тощо¹⁷.

Так само невеликим був і двір у с. Цевів Луцького повіту за інвентарем 1566 р. Зокрема, «светлица невеликая а против неє светлочка невеликая, зас на другом мѣстцу светлица а против неє изба чорная, тые все избы старые опалые соломою прикриты». Серед господарських будівель називаються: «клеть с хворосту» та ще дві «клеточки», дві стайні, два погріби (старий і новий), обора та гумно¹⁸.

Значно відрізняється від двох попередніх своїми розмірами Риканський двір Юрія Тишковського за «реєстром» 1571 р., у якому перелічуються: дім з сінями посередині, а по боках із трьома світлицями, великою і двома малими, в одній з яких знаходився «прибок», тобто комора всередині самої світлиці, а над другою світлицею комора розташовувалась нагорі, а також гридня з сінями. Серед господарських приміщень називаються: сирник, кухня, хлів, комора для молочних продуктів, стайня, гумно з клунею, дві рублені коморки, а напроти них були зведені ще два нові зруби. На подвір'ї розміщувалися також погріб, льодовня, горілчаний котел, бровар, возівня, лазня, город. В оборі налічувалося дев'ять волів, дев'ять корів з телятами, сім підтелків, п'ять биків, три телиці, шість овець, 19 свиней, 10 поросят, 36 гусей, п'ять пав, один журавель, шість каплунів, сім кур, тридцять курчат, тобто усього 69 голів великої рогатої худоби та 89 птиці¹⁹. Так само досить великим був Мстишинський двір за інвентарем 1575 р.²⁰

Опис Тростянецького двору було зроблено 8 грудня 1584 р. під час передачі його княгині Марині Максимівні Сокольській

після смерті її стрия князя Остафія Сокольського. «Инвар двора Трыстенецкого: наперед, то *єст* будоване, дом великии, в том дому светлица з оболонами шклянными, стол великии, з неє комора, напротивко изба чорная, сень, з неє комора; другии дом: светлица з сеньми, комора, на дьворе подклет, кухня, стаиня, пивница, лазня, бровар с котлом и с кадми, гумно, в гумне клуня ..., при гумне обора»²¹.

У 1596 р., під час погребу княгині Марії Любецької Друцької (з Рудецьких), при передачі її сина, малолітнього князя Павла Григоровича Любецького Друцького, разом з його маєтністю в опіку, було зроблено опис двору с. Козин. «Двор Козиньскии острогом огороженыи и ввесь осроженыи. В немь будоване: светлица великая столовая, в неи печь поливаная, столов три, оболоны шклянныє, которые поправы потребууют, двери на завесех, лавы и зидли в неи два. При тои светлицы сен рубленая, в неи стол и лава, комин мурованыи, которое будоване, кгонты побитоє, потребуєт покровли ж. Светлицы впокоиная, в неи печь белая, лавы *єст*, оболоны шклянныє потребууют поправеня, з неє комьната, в которой пич плохая и ложко *єсть*, при которой светлицы сен и комора. В тои коморе кадовбовь пять малыхъ и великихъ з нищим, с тыхъ же сеней пекарня, в тои пекарњи лавы *єсть* и стол, с тоє пекарни комора, в неи лав три, дежок две. Передь тымь будованьем холодникъ, в нем *єст* стол, лавь две. Тоє все будованье потребуєт покрытя. Водле тоє пекарни сад»²². Описи дворів містяться також в інших волинських актових книгах²³.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі: ЦДІАК України). – Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 194–195; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі: АЮЗР). – К., 1911. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 98–99.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 350.

¹⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 349–353.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 386 зв. – 387.

²¹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 422.

²² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758 – 763 зв.

²³ Усі посилання на фонди ЦДІАК України. Двір с. Юськівці за описом 1592 р.: «светлица с коморою и з гриднею, светлочка другая, клетей две, стаиня, клуня, издебок две» (Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.). Двір Якубівської частини с. Сарностріли під час подання 1583 р. у заставу Андрію Боговитину: «будованья в немь: домъ єдин, светлиць напротивко обедве, межи ними сени; другои домъ: светлица з сенми а напротивко пекарня, стаиня рубленая снопками пошита, пивница, клетей три рубленыхъ» (Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 352 зв. – 353 зв.). Двір с. Смиків під час його продажу 1583 р. Уляною Михайлівною Гречиною з Смиковських Івану Хрінницькому: «светлица, противъ ня пекарня, сени, з сеней комора, стаиня лесеная, хлевъ лесеныи, пивница, а над пивницею две хижки лесеных, лазня, огороды, сад, млыи» (Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 661–662). Див. також описи дворів: с. Красного 1565 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 356–356 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 160–

Ці описи наведені з однією метою – показати, що шляхетський двір становив досить великий житлово-господарський комплекс. Звичайно, в першу чергу, як зазначав Ф. І. Леонтович, панський двір («двор, дворец») являв собою власне «селидбу», тобто господську садибу з кількома житловими приміщеннями – дворним «будованем» – як для самого власника з родиною, так і для його слуг та челяді²⁴. Світлиці призначалися для родини господаря або його урядника, кліті, ізби, гридні* – для інших слуг та челяді. Але двір мав не лише житлове призначення, він був не тільки «селидбою». Значна кількість будівель мала різноманітне господарське призначення: це і стайні, і обори, і хлівни, і гумно з клунею, сирники, пивниці, броварі, льодовні, кухні, комори, спіжарні, маштарні, возівні тощо. Але й це не все. Окрім господарських будівель, на панському подвір'ї розміщувалися сади і городи, а іноді ще й стави та млини. Як бачимо, шляхетський двір становив одночасно досить значне присадибне господарство землевласника. Тож обслуговування як самої панської родини та її житлових приміщень, так і дворового господарства, включаючи худобу, городи, сади, стави, млини тощо потребувало солідного штату дворового уряду та значної кількості робочих рук.

Слуги панського двору. Отже, в шляхетських дворах-садибах, окрім власне панської родини, мала замешкувати численна обслуга, кількісний склад якої визначався розмірами дворів та заможністю їхніх власників. Наведені описи дворів свідчать, що вони були різними за своїми обсягами: ве-

ликі вимагали складного персоналу «дворових» слуг і урядників зі значною кількістю робітників – челяді, що були в розпорядженні дворового уряду, менші використовували й менше число «домових» слуг.

На чолі дворового уряду стояв урядник, під началом якого перебували інші дворові слуги і челядь. Саме до урядника, який відповідав за все, що відбувається у дворі за відсутності самого господаря, звертаються судові виконавці – возні, приїжджаючи до маєтку в разі необхідності. Так, приїхавши 1570 р. у справі до маєтку Постойна возний Дахно Гуляницький, «маючи при собі шляхту людей добрых», запитував: «если бы панове Гуркове были у дворе або врядникъ, або слуга которыи ихъ?»²⁵. При передачі в 1571 р. князями Сокольськими маєтків Ситовичі, Підліси, Корсин у заставу братам Ілляшу і Степану Яцьковичам Борзобагатим Красенським персонально називаються урядник села Ситовичі Гац і служебник цього ж села Макар²⁶. Урядники фігурують у різних судових актах, зокрема, у скаргах про наїзди на маєтки, при передачі маєтків іншим власникам тощо. Так, киселинським урядником Петра Кірдея-Мильського в 1561 р. був Матис, радошинським урядником Романа Гулевича в 1562 р. – Станіслав Сава, серницьким урядником Михайла Мишки Варковського в 1565 р. – Матис Малиновський, любецьким урядником дружини Миколая Остика, княгині Ганни Романівни Любецької, у 1568 р. – Ян Нетецький²⁷.

Окрім урядників, серед дворової служби в документах називаються служебники (служебниці), тивуни, ключники, писарі,

162); Заборольського 1566 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 342–343); с. Вишкова 1572 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 532–532 зв.; АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. I. – С. 92–93); с. Ясениничі 1576 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 38 зв. – 39); с. Берестечка 1577 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 448–448 зв.); с. Шпакова (двір Маська Шпаковского) 1577 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705 зв. – 706 зв.); с. Вігурич (двір Василівської частини) 1589 р. (Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 676 зв. – 677 зв.); с. Когильне і с. Свойчів 1590 р. (Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 132 зв. – 134); с. Буремель 1592 р. (Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 119 зв. – 121); с. Городок, приналежного Володимирській соборній церкві Пречистої Богородиці, під час передачі його 1626 р. в оренду Федорові Линевському (Ф. 28, оп. 1, спр. 60, арк. 665; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 462–465), с. Богурина 1631 р. під час передачі його Войцехом Рогуським в оренду Станіславу Хлебовському та Ганні Станішевській (Ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 1019–1021; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 481–486). Описи панських садіб-фільварків 1620 р. містяться також у кн.: Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – Київ, Старокостянтинів, 2001. – С. 175, 178, 179, 189, 193, 195, 286, 291, 299, 303, 306, 316, 319 та ін.

²⁴ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 30.

* Слово *гридня*, що походить від давньоруської назви *гридниця*, означало будівлю в княжому дворі для замешкування гридів, тобто членів нижчої верстви княжої дружини, або для прийому гостей.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 215; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 75.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 272–273 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 353–357.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 4, арк. 27; спр. 7, арк. 163 зв. – 137; спр. 10, арк. 68–69 зв.; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 36–37, 38–39, 49–51, 61.

двірники, рикуні, кухарі, машталери, візники, прачки, ткачі, швачки, гаптарки, «хлопци», «паробки дворные», «дєвки», «дєвки сєнные» та бояри, які, очевидно, виконували разові доручення. Зокрема, в описі Риканського двору 1571 р. згадується «дворний» ключник Савка Соловевич²⁸. У заяві вижа про стан маєтків вдови Михайла Свинюського, княгині Федори Федорівни Чорторійської, серед дворової служби називаються урядник, тивун, ключник, рикуня²⁹. Федір Петрович Загоровський перераховує 11 своїх слуг, серед яких називає декілька машталерів, возницю та «хлопців»³⁰.

За актовими книгами можна скласти персональний склад урядників та службеників багатьох шляхетських маєтків, які в силу різних обставин і випадків потрапили до актів. Так, князь Юхим Корецький у 1593 р. позивав до суду Андрія Загоровського «о збитє служєбника ... Адама Милковско-го»³¹. Михайло Ворона Боротинський скаржився у суді на Северина і Юрія Жуковецьких за «збитє и зшарпанє» не лише самого себе, але й свого службеника Яна Яворинського³².

Урядниками та службениками, за звичай, були особи шляхетського стану. Серед шляхти існувало навіть прислів'я: «że tak dobrzy iakom sam i równe sobie sługi chowam»³³. Зокрема, 1565 р. службеником Михайла Мишки Варковського був «почтивий шляхтич» Іван Козарин, а серницьким вряником – Матис Малиновський³⁴. У 1568 р. шляхтичі Ян Поплавський і Павло Янковський були відповідно службениками Федора Сенюти і Василя Ощовського³⁵. Службеником Миколи Дубровського у 1561 р. був шляхтич Матвій Линевський³⁶, панів Каме-

нецьких у с.Залісці 1570 р. – Вавринець Ледницький³⁷, устилузьким урядником Миколи Лисаковського у 1577 р. – Іван Бережецький³⁸, Федора Петровича Загоровського у 1593 р. – Микола Богушевич³⁹. 1622 р. Марко Гулевич скаржився у луцькому гродському суді, що під час наїзду на його маєток Окно (Волю Кукольську) мінський воєводич Ян Казимир Пац з великим загоном, «впадши вь дворь, челядь мою, шляхтичовь учтивыхъ забияли, били, мордовали, секли, трохъ шляхтичовь на смєрть забили, меновите: одного Яна Заливаку рострєляли ..., другого шляхтича учтивога Павла Нетєлского, трєтего Андрея Гуляницкого, возниць, машталеровь, Василья возницю, Грицка кухара, Андрея боярина – тыхъ всихъ побили и помордовали». Окрім того, в документі фігурують урядник Войтех Карпинський і дворничка Каска⁴⁰. Як бачимо, йдеться як про слуг шляхетського, так і простого стану. Усього за іменами і прізвищами названо вісім конкретних осіб, які постраждали під час нападу, хоча за текстом зрозуміло, що дворових людей було значно більше.

В ролі домашніх або особистих слуг «зацных» панів, особливо князів, іноді виступали їхні бідніші кровні родичі, навіть найближчі як, наприклад, братаничі та братанки, сестринці та сестрениці. Так, слугами Богуша Федоровича Корецького були його братаничі, «сынове» Івана Хребтовича Богуринського, які «отъ часу немалого»... послугами своїми учтєвє, пристоино служили, забавляючи лета свои ... на службахъ» князя⁴¹. Протягом багатьох років «добре а цнотливє» служив своєму вуєві Янові Сокольницькому його сестринець Улексис Скретуський⁴².

28 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп.1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 349–353.

29 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 249–250; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 109–111.

30 ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.

31 Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

32 Там само. – Арк. 124–125.

33 Maciejowski W.A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajow i zwyczajow – Т. II. – Petersburg-Warszawa, 1842. – S. 241.

34 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп.1, спр. 7, арк. 136 зв. – 137; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 49–50.

35 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 374 зв. – 375; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 66–69.

36 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп.1, спр. 3, арк. 166 зв.; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 36.

37 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп.1, арк. 174–174 зв.; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 70–72.

38 АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 99–102.

39 ЦДІАК України. – Ф. 26, оп.1, спр. 8, арк. 126 зв.

40 Там само. – Ф. 25, оп.1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 427–437.

41 ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 367; АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. – С. 114.

42 ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

Часто до заможних домів віддавали дітей з бідніших шляхетських родин, які майже з дитинства заробляли собі на прожиток своєю службою, причому віддавали не лише синів, але й дочок. Мойсей Крєневич Гуляльницький звертався з проханням до призначених ним опікунів, аби «двох дочок моих, которые вже есть подростками, на службу з рук своих яким людям добрым отдали»⁴³. Варвара Станіславівна Чернацька записує 19 червня 1593 р. своєму чоловікові рухомість, яку одержала не лише від своїх братів «з отчизны», але й набула своєю службою: «што ся дотычет власное маетности моеи рухомое, то *ест* грошеи готовых, золота, сребра, перел, шать и иных всих речеи, учтывого спряту и набытия моего, которое есми з молодых летъ моих так за учтывыми послугами своими у пнов зацных ... маю»⁴⁴. У 1584 р. Прокіп Григорович Бережецький позичив у своєї дружини Катєрини Павлівни Шпаковської 200 кіп грошей, «которые она з учтывое выслуги своеє з дому их млстии зомлоє кнегини Миколаєвое Збаражское, старостиное кремьянецкое, кнегини Ганны Деспутовны и велможных кнжен Марины, Александры и Федоры, дочок зомшого годное памети кнжати Романа Санкгушка, воеводы браславского, мела»⁴⁵. У 1586 р. Ян Жоравницький скаржився у суді, що у його відсутності на масток Жабче відбувся збройний напад, під час якого «братанку мою рожоную, которая въ мене въ опеце есть, панну Александру Михаиловну Жоравницкую, подкоморянку луцкую, и при неи другую сестрычну мою, панну Ганьну Прокоповну Бережецкого, з ылшими паньнами служебными и зъ белыми головами ... оныхъ панень и челядь белую пошарпали и похватили»⁴⁶. Як бачимо, тут, окрім челяді, йдеться про служебниць шляхетського походження, причому за текстом можна думати, що Ганна Прокопівна Бережецька, попри близькі родинні стосунки як з самим Яном Жоравницьким, так і з Олександрою Михайлівною Жоравницькою була при ній на правах служебниці.

Досить часто в слугах перебували подружні пари. Так, протягом тривалого часу волинському крайчому Костянтину Костянтиновичу Острозькому та його дружині Олександрі Тишкевичівні вірою і правдою служило подружжя Юрія Бистрама і Софії Сопотківни. Записуючи їм у 1580 р. 400 кіп грошей на маєтку Волиці Мащі, дарителі писали: «дознавши упремых и зычливых службъ урожоных пна Юря Быстрама и малжонки его пнеи Зофеи Сопотковны, повинное ншое, которые нам завжды з молодых летъ своих хутливе отдавали»⁴⁷. Звернемо увагу, що Софія називається «повинное ншое», себто вона перебувала у якихось родинних стосунках до князівської пари. Про сімейність своїх служебниць-шляхтянок говорить княгиня Ганна Чорторійська, заповідаючи щедро нагородити «служебницамъ моимъ – вдовамъ зосталым, которые мне завжды з мужми своими служили»⁴⁸.

Іноді в одному «домє» служили не лише саме подружжя, а й інші його родичі. Так, слугами Порфирія Панька були Яцько з дружиною Ганною та його братом Саком⁴⁹. Склалася традиція, коли кілька поколінь одного, як правило, незнатного шляхетського роду протягом тривалого часу перебували на службі якогось іншого – знатного шляхетського дому. З одного боку, сини заступали посади своїх батьків-служебників, а з іншого, слуги часто від батька переходили до його синів. Так, спершу батько, потім рідний брат Івана Перевіського, а в подальшому і він сам «служиль зъ молодости летъ своихъ верне а сприязливє ... ажъ до сивизны своеє» луцькому старості Андрію Сангушкові, а потім його синові, королівському маршалкові, Олександрю Андрійовичу Сангушку. Протягом багатьох років вірної служби ця родина поступово вислужила у них маєток Перевісся. Першу даровизну на частину цього села вислужив батько, потім, очевидно, старший брат Грицько,

⁴³ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 357 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр. 8, арк. 176 зв.

⁴⁵ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 566.

⁴⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1093; АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. – С. 223–227.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 131–132 зв.

⁴⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 238 зв. – 242.

⁴⁹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 156–161.

нарешті, в 1565 р. сам Іван одержав за власну службу ще частину цього села, а також по третині маєтків Тупали і Залісці⁵⁰.

Як правило, в слугах перебували десятками років, а нерідко протягом усього життя. Так, 1560 р. князь Андрій Михайлович Сангушко Коширський віддячує за багатолітню службу дарчим записом на «подворокъ Черничкии ... з дворцомъ, с полми, сеножатми» свого службника Івана Тимофійовича Волинця, який «служит мене, пану своєму, з молодости своеє от колкодесят лет»⁵¹. У 1587 р. князь Станіслав Радзивілл винагородив свого службника Яна Горайна «за верные цнотливые и учтивые послуги ... , которые онъ здавна в дому нашомъ звыкъ показовати»⁵². Протягом багатьох років Прокіп Григорович Бережницький перебував на службі «в дому их мл кнжат Санкушковъ» («з молодости лет моих, почонши еще от небожчика кнжати Ярослава Санкушка»). Вислуживши у них маєток Мислін і маючи в ньому свій власний «двор», він також має своїх власних слуг і челядь, долю яких залишає на вирішення своєї дружини: «шо ся дотычетъ заплаты слугамъ и челяди дворной и отправы, кого бы юж не треба ховати, пушаю то на баченя жоны моеє»⁵³.

Окрім загальних слуг, що порядкували у дворі, завідуючи різними господарськими справами, були особисті слуги, які прислужували окремим членам родини. Очевидно, в заможних родинах своїх окремих слуг мали усі дорослі члени родини, зокрема глава дому, його дружина, їх діти та родичі, які мешкали разом з ними. Так, Григорій Джуса разом із сином Андрієм скаржились на Михайла Павловича «о насланье кгвалтовное» на їхній дім та «зъраненье слугъ сына его пна Андреевыхъ»⁵⁴. Молода дружина переходила в дім свого чоловіка разом зі своїми служницями. Так, Марина Мелешківна переїхала до маєтку чоловіка Прокопа Волчка Жасковського, очевидно, разом зі

своєю «мамкою», яка була при ній з дитинства («с панею старою моею именем Барбарою, которую матка моя при мне была послала»), а також з двома службницями дівчиною Тетяною та прачкою Малюшицею⁵⁵. Дружина Василя Загоровського, княгиня Марина Миколаївна Збаразька, під час сімейного конфлікту вийшла на побачення з батьком разом «з панею старою а девкою службною»⁵⁶. Дружина Януша Угриновського Оксимья Михайлівна Хрінницька перераховує чотирьох власних «службниць моих белых головъ, которые мне служили»⁵⁷. У тестаменті від 10 лютого 1591 р. Раїна Гулевичівна Воютинська звертається з проханням до чоловіка Миколи Хрінницького «слуг, челяд мою ведле баченя своего отправити и службъ их нагородити»⁵⁸. Дружина Яцька Бутовича, Ганна Михайлівна Хрінницька, просила чоловіка й опікунів «слуги мои и службницы ... расправити»⁵⁹.

Челядь. Головний кістяк робочої та службової сили у панських дворах складала дворова челядь, яка в джерелах називається «челядь дворная», «челядь домовая». Челядь поділялась на «волную» («жонки наемные», «паробки наемные»), що служила за наймом і «неволную» («неволники», «паробки невольные», «жонки невольные»), яка перебувала у повній особистій залежності від власників.

Інститут невольництва роз'яснюють Литовські Статути. Зокрема, 12-й артикул XI розділу Статуту 1529 р. під назвою «неволницы мають быти четвераких причин», визнає чотири джерела невольницького стану: 1) давність перебування у невольництві та народження від невольників («которые здавна в неволи суть або з невольных ся родили»); 2) полон («которые полоном заведены суть з земли неприятельское»); 3) злочин («которые бы на смерть сказаны кому, кроме злодейства, а оные бы просили того, кому сказаны, жебы их не губил, таковыє в неволи

⁵⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв. – 329; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 55–57.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 205–205 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 76–78.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 336 зв. – 337; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 166–169.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 544.

⁵⁵ АЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т. III. – С. 134–137.

⁵⁶ Там само. – С. 152–154.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 298 зв. – 300.

⁵⁸ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.

⁵⁹ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв. – 179 зв.

мають быти и дети их, которые потом будут родити»); 4) шлюб з невольником або невольницею («кто бы, ведаючи, жонку невольную, хотя человек вольный, ее понял, тогда и сам в неволю мает быти и дети их ..., тым же обычаем и жонка маеть быти, естли бы за невольного пошла, ведаючи, тогда и сама в неволю подает ся и дети их»)»⁶⁰.

Проте вже цей Статут починає обмежувати невольництво як явище. Зокрема, він постановляє, що «чоловик вольный за жадный виступ в неволю не маеть взят быти у вечную в неволю». Якщо ж когось й віддавали у неволю за провину, то він мав перебувати в неволі лише доти, поки не відробить суму відшкодування⁶¹. Вільними ставали також невольники, вигнані своїми господарями в голодні роки: «уставляем, естли бы хто в голод челядь свою невольную выбил з двора проч, не хотячи их переховати, а они сами в голод перекормили ся, таковыя вжо не мають быти невольными, але вольные»⁶².

Ще більше обмежує джерела невольництва Статут 1566 р. Скасовуючи існуючу доти практику віддання людей у вічну неволю за злочин, законодавчий кодекс залишає лише три умови невольницького стану («невольницы мають быти трояких причин»)»⁶³. Відтепер злочинців віддавали лише в тимчасову службу до відробітку заподіяної шкоди, визначаючи її грошовий еквівалент. Це правило увійшло й до Статуту 1588 р., який взагалі визнає лише єдину причину невольницького стану – полон, але діти полонеників вже не народжувались невольниками, вони від народження зараховувались до отчичів⁶⁴. Більше того, Статут 1588 р. скасовував і сам термін «невольник». 36 артикул XIV розділу проголошував: «ознаймуем и ведомо то чыним, иж што в сем теперешнем статуте тых людей о челядь, которые перед тым невольниками были званы, отменено

назвиско и поменено, а написано их челедью дворною отчизною, материстою, купленою, або полонениками»⁶⁵.

За Статутом 1529 р. утримання челядника обраховувалось сумою «на неделю по грошу», а за Статутом 1566 р. – на два гроші⁶⁶. Тож її на шляхетських дворах було чимало, дехто вважав, що навіть більше, ніж було необхідно для забезпечення усіх служб і робіт.

І вільна, і невольна челядь мешкала у панському дворі, виконуючи різні послуги. Челядники і челядниці були двірниками, кухарями, пралями, конюхами, городниками, садівниками, ремісниками, зокрема: ткачами, швачками, будівельниками тощо.

Про челядь «дворную» документи говорять досить часто. Так, 1459 р. брати Богдан і Дмитро Мишки-Холоневські, проводячи поділ с.Холонева «делили наполю» не лише «статки домовые», але й челядь⁶⁷. 1514 р. за скаргою Федора Дмитровича Холоневського на свою матір Огафію Холоневську, «и~~ж~~ ему делу части ровное поступити во именью их отчизном у Холоневе у дворе, у людех, у полех, у сеножатех, у ставехъ, у млынехъ, такъ и в речах рухомах домовых: у челяди, у конех, у быдле, у шатах, отделили не хочет», луцьким старостою князем Костянтином Івановичем Острозьким були призначені дільчі, які «зъехавшися до именья Холонева, дель межи ними учинили напервеи у речах домовых: у шатах, у конех, у челяди, у быдле»⁶⁸. Про «челяд неволну» йдеться і в роздільчому листі Гурина і Федора Масковичів з їхніми дядьками Петром і Титом Хом'яками Смордовськими⁶⁹. Записуючи у 1552 р. небожу свого чоловіка, Петру Богдановичу Загоровському, низку маєтків у Луцькому повіті, княгиня Богдана Федорівна Четвертинська одночасно зазначала у дарчій, «што ся дотычеть Лютогошеи, Хребътовское части, и челяди невольное,

⁶⁰ Статут 1529 р. – Розділ XI, артикул 12. – С. 171.

⁶¹ Статут 1529 р. – Розділ XI, артикул 6. – С. 169.

⁶² Статут 1529 р. – Розділ XI, артикул 11. – С. 171.

⁶³ Статут 1566 р. – Розділ XII, артикул 13. – С. 185–186.

⁶⁴ Статут Великого княства Літоўскага 1588 р. (далі: Статут 1588 р.). – Минск, 1989. – Розділ XII, артикул 12, 14, 21; Розділ XIV, артикул 36. – С. 317, 318, 321.

⁶⁵ Статут 1588 р. – С. 347.

⁶⁶ Статут 1529 р. – Розділ XII, артикул 7. – С. 176; Статут 1566 р. – Розділ XIII, артикул 5. – С. 188.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп.1, спр. 1, арк. 287–287 зв.; АЮЗР. – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. IV. – С. 17–19.

⁶⁸ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. IV. – С. 323–325.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 20–20 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 58–60.

в то ся пань *Петръ Загоровъскии* ничимъ уступати не маєть»⁷⁰.

Про челядь часто йдеться у скаргах землян про наїзди на їхні маєтки, оскільки під час шляхетського свавілля, у першу чергу, потерпали дворові люди. Так, у червні 1576 р. напасники на маєток Яна Жоравницького село Жоравники «дворника жоравницького на имя Каспора, зъ жоною тоєжь ночи из *ышшою* челядю белою в дворе звезали, котори дворникъ заледве втєкъ, а дєвку на имя Палажку, а другую жонку Каску, посажавши на возъ», з маєтку вивезли⁷¹. Ян Ворона Боратинський скаржився 8 вересня 1575 р. про нанесення побоїв його «паробкомъ дворнымъ» Данилу, Сушку і Терешку⁷². 6 жовтня 1575 р. волинський підвоєвода Богдан Борейко Кнерутський звинувачував луцьких міщан, які, напавши на «господу мою властную ... жону, челядь мою поперестрашивали», а потім на дім його тестя Федора Олещи, де він з ним «зложєне и слуги свои мели»⁷³. Службник кременецького старости князя Януша Збараського, Матис Славогурський, подав скаргу на князя Яцька Четвертинського, який 12 лютого 1575 р., напавши на його дім у містечку Яровиці, забрав з собою його дворову наймичку «дєвку Зофию»⁷⁴. 22 січня 1576 р. вишковський урядник Олександра Семашка викотив із с. Бодачів кількох підданих, у тому числі й «наимита дворного Мину з собою взяли»⁷⁵. Зем'янка Ждана Колодина Ладиженська повідомляла, що під час нападу 10 лютого 1576 р. на її дім у м. Луцьку «в тои светлицы челяд мою ... позбивали, пошарпали»⁷⁶. 22 квітня 1570 р. Гаврило Яковицький позивав Лазаря Іваницького за підбурювання його дружиною Мариною Іваницькою двох челядниць-

швачок, аби вони не працювали на його дружину⁷⁷.

Ф. І. Леонтович вважав, що особисту прислугу господарів-власників склали лише слуги, а челядь виконувала роботи у дворі⁷⁸. Однак документальний матеріал пересвідчує, що челядь теж входила до складу особистої прислуги, зокрема про челядь, яка належала до числа особистих слуг і служниць, йдеться у багатьох тестах. Так, Марія Гаврилівна Лешницька у своєму тестаменті дає розпорядження щодо челяді, «которая до живота моего мне верне и зчливє служила»⁷⁹. Як мінімум одинадцять чоловік челяді обслуговували княгиню Марію Юрїївну Гольшанську⁸⁰. Про жонку, «которая з молодости лет своихъ мне служила», та її дочку Мотрону згадує у тестаменті Настасія Головинська⁸¹.

Челядники й челядниці не були самотніми, як правило, вони були сімейними людьми. Марина Семенівна Білостоцька у 1563 р. скаржилась, що «жонка моя наємная на имя Гална, оземши дитя свое, пошла з двора моего без ведомости моеи»⁸². Гурич Маскович Хом'як Смородовський повідомляв у суді 1564 р., що під час його відсутності, коли він виїхав «на службу гедьрскую теперешнюю военную», вкрали «с того двора моего Посяговецкого жонку на имя Параску из сыномъ Трохимомъ»⁸³. 1601 р. челядниця Карпа і Настасі Пузовських, Вася Кузьмиха служила разом зі своїми дорослими дітьми – сином Миськом і двома дочками Христею і Гануською⁸⁴. Федір Русин Берестецький 1577 р. оголошує вільними «на вечные часы» свою дворову челядь «Шимка а жонку Куницу з дочкою єе»⁸⁵. За тестаментом Марії Гаврилівни Лешницької одер-

⁷⁰ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 25.

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 223.

⁷² Там само. – Арк. 404.

⁷³ Там само. – Арк. 430–431.

⁷⁴ Там само. – Арк. 55 зв.

⁷⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 13зв. – 14.

⁷⁶ Там само. – Арк. 25–25 зв.

⁷⁷ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 98 зв. – 99; Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – К., 2002. – С. 153.

⁷⁸ Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 50.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв. – 773.

⁸⁰ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 42 зв. – 45.

⁸¹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 286–288.

⁸² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 45.

⁸³ Там само. – Спр. 6, арк. 38–39.

⁸⁴ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. III. – С. 480–484.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.

жували волю челядники: «Радець из жоною и з детми, Нестергая, Федице из детми, Оленица, Ганица, Маруша». Отже, серед цієї челяді бачимо дві родини, причому одна з них повна (до її складу входили батько, матір і діти). Приймавши обидва текстові вирази «діти» за мінімальний числовий еквівалент – два, одержимо 11 осіб⁸⁶. Не виключено, що зазначені лише ті, яким надавалася воля.

Іноді челядницькі родини були досить таки великими. Так, челядник Юхна Юхновича Тороканського Федяй мав із жоною Овдоткою двох синів Евхимця й Курилця і двох дочок Палажку і Германку, а другий челядник Мишко мав чотирьох синів: Мальца, Клима, Пацька, Савку та трьох дочок: Ганицю, Варушицю і Федицю, причому остання мала вже й своїх власних дітей⁸⁷. Тож родина Федяя складалася із шести осіб, а родина Мишка, включаючи дочку Федицю з її дітьми, становила не менше, а можливо й більше, 11 осіб. Таким чином, лише ці дві челядницькі родини налічували не менше 17 осіб. У 1564 р. до суду позивалась Овдотя Томківна Посяговецька, яка по смерті брата свого чоловіка Мартина Оксака, Григорія Оксака, забрала «имене его зо всеми маєностями, людми, з кгрунтами оного имениа и о колкодесят челяди невольное»⁸⁸.

Стосунки господарів і слуг. Слуги, в тому числі й шляхетського походження, та челядь, як і усі інші домочадці, повністю підлягали владі глави дому. Причому залежність слуг від глави дому була дуже великою, а челяді можна без перебільшення сказати повною. Аналогічно до незаміжніх дочок, які в родинному домі знаходились під беззаперечною владою батька, так само у повній залежності від голови родини перебували й служебні дівчата. Але й слуги-шляхта підлягали його владі. Ця підлеглість була обумовлена не лише традицією середньовічного життя, характерною рисою або й навіть

нормою якого було всезагальне приватне підданство, свобода від якого була дуже рідким виключенням. Залежність слуг і челяді від їх власників була встановлена на законодавчому рівні. Статути визнавали за паном – власником маєтку право доменіальної юрисдикції не лише над челяддю (невільною і вільною), а й над слугами-шляхтою⁸⁹.

Зокрема, за Статутом 1529 р. невольну челядь у разі її втечі можна було розшукувати так само, як і селян-отчичів⁹⁰. Статут 1566 р. передбачав також і відповідальність тих осіб, «хто вывел або выкрал чиего ... челядника невольного». По-перше, власник мав право притягати таких викрадачів до шляхетського правосуддя, а, по-друге, вимагати «шкоду оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за каждую неделю по шести грошей»⁹¹. Тож, якщо утримання одного челядника у 1529 р. оцінювалося лише в один гріш на тиждень, а у 1566 р. – у два гроші, то його тижнева робота – у шість грошів, що трохи дає зрозуміти ті прибутки, які давала робота челяді в шляхетському господарстві.

За крадіжку, здійснену слугою, можна було вимагати «справедливости», тобто відправлення правосуддя над ним, у його пана⁹². Щоправда, за карні злочини: «злодейства, забийства и иных речей выступков» Статут 1566 р. дозволяв панам «справедливость чинити» щодо своїх слуг-шляхти не інакше, як, «осадивши при себе пред се шляхту людей добрых», тобто в присутності шляхти, проте давав їм право карати їх дуже суворо, до смерті включно⁹³. Так, на прохання своїх слуг-шляхтичів, Кирила Зубцовського та Кирила Невзорова, князь А. М. Курбський 27 червня 1578 р. в присутності наданого володимирським гродським судом возного Хацька Чувата Туличовського та шляхтичів Богдана Волинця й Івана Перевіського відправив правосуддя над служницею своєї колишньої дружини Марії Юрїв-

⁸⁶ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв. – 773.

⁸⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 114 зв. – 116 зв.

⁸⁸ Там само. – Спр. 6, арк. 62 зв. – 63.

⁸⁹ Статут 1529 р. – Розділ VII, артикул 25, 26. – С. 133; Розділ 11, артикул 8, 9. – С. 170; Статут 1566 р. – Розділ IV, артикул 29. – С. 105; Розділ XI, артикул 29. – С. 179; Розділ. XIV, артикул 23. – С. 199.

⁹⁰ Статут 1529 р. – Розділ XI, артикул 8, 9. – С. 170.

⁹¹ Статут 1566 р. – Розділ XII, артикул 9, 10; Розділ XIV, артикул 29. – С. 201.

⁹² Статут 1529 р. – Розділ XIII, артикул 5. – С. 182.

⁹³ Статут 1566 р. – Розділ III, артикул 8. – С. 76.

ни Гольшанської – Раїною Куківною. За крадіжку нею у зазначених князівських слуг речей та грошей загальною сумою 135 пол. зол. князь виніс досить суворий вирок, за яким вона мала «только горьломъ быти карана». Через півроку, в січні 1579 р., гродський суд визнав «ижъ декретъ его млсти князя Курпского противко той девце водле права слушнє єст выдан». Але, оскільки вона «до того часу горломъ не была карана», суд звертаючись з пропозицією до Кирила Зубцовського, «абы той девце милосердье учинилъ», присудив їй повернути вкрадені гроші. Раїна лише частково могла повернути вкрадену суму, бо на той час вже не мала ані вкрадених речей, ані грошей. Очевидно, потерпілий, більш зацікавлений у відшкодуванні своєї втрати, ніж у покаранні, пішов на поступки, бо, врешті, справа скінчилася судовою ухвалою, за якою Раїна «выробятися маєт», тобто повинна була протягом року «отслужити» ту суму, якої не вистачало⁹⁴.

Залежність слуг від господарів посилювало встановлення відповідальності самих панів перед законом за провину своїх слуг. За злочин слуги можна було позивати до судової відповідальності не самого слугу-злочинця, а його господаря. Вперше це проголосив вже Статут 1529 р., а Статут 1566 р. повторив майже без змін: «гди бы чий слуга учинил кому квалт домовый або головщизну ..., тогды тот пан, чий то слуга вчинил, сам квалт, головщизну и шкоду платити маєт, а собе на слуге искати»⁹⁵.

Судові акти містять безліч документів, які ілюструють чинність зазначених статутівих узаконень. Так, 10 січня 1590 р. возний Луцького повіту Матис Славогурський «просиль справедливости у пна Щасного Кгалензского на урядника его вишневского Федора, также на слугу Зубрицкого»⁹⁶. А коли у 1590 р. Матис Куликовський, «якому стала кривда отъ самого пна Богушевича», позвав його до суду, земський уряд відхилив позов, погодившись з «умоцованим» позваного Петром Линевським, який, посилаючись на

29 артикул 4 розділу Статуту, заявив, «ижъ деи пан Богушевич єсть тут позвныи самъ без пана своего, то єсть его млсти князя Юрья Чорьторыского, отъповедати не єсть винень, кгдыжъ деи у пна его на него справедливости не просиль»⁹⁷.

Більше того, практикувалася навіть передача права покарання слуги іншій особі. У 1599 р. володимирський гродський суддя Дем'ян Павлович скаржився у суді, що його рукодайнний пахолок Станіслав Доманський обікрав не лише його самого, але й іншого служебника, Мартина Ястрембського і, «выламавши комору его..., съ тымъ всимъ зь ыменя и двора моего Оваднава утекъ». Дізнавшись, що він «до Вгоръ ехаль», Дем'ян Павлович передає своєму приятелю Лукашу Вілковському «зуполную моць», тобто своє право, «ведле учинку его скарати»⁹⁸.

Щоправда, іноді важко було добитися від власників покарання своїх слуг, оскільки, як правило, вони чинили за «росказанем» своїх панів. Так, коли суд присудив слуг Яроша Семашка, Федора Загоровського та інших, винних у вбивстві князів Петра і Михайла Четвертинських, на «каранье горлом», то Ярош Семашко заявив, що згоден сам відсидіти у в'язниці протягом цілого року, але не видавати на смертну кару свого слугу, котрий, очевидно, й діяв за його намовою⁹⁹.

Користуючись своєю владою, пани часто залучали слуг та челядників до своїх протиправних дій та учинків, як-от наїздів на сусідів, їх побиття та пограбування. Як витікає з документального матеріалу, слуги беззаперечно виконували волю своїх панів, навіть тоді, коли вона йшла врозріз не лише з прийнятими нормами співжиття, але й законодавства і могла не просто зашкодити, але й безпосередньо загрожувала їхньому життю. Так, дружина Філона Полоза Ганна Киселівна скаржилась у луцькому земському суді на Івана Єло Букоємського, який передавши їм в оренду с. Букойму до 21 лютого 1590 р., не чекаючи закінчення цього терміну за відсутності її чоловіка, «приславши деи

⁹⁴ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольни. – К., 1849. – Т. I. – С. 102–106.

⁹⁵ Статут 1529 р. – Розділ VII, артикул 26. – С. 133; Статут 1566 р. – Розділ XI, артикул 30. – С. 179.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 22–22 зв.

⁹⁷ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 705 зв. – 707.

⁹⁸ АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 272–274.

⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 318 зв. – 319 зв., 446.

слуг своих на *име Щасного, Прокопа*», вбив їх з маєтку¹⁰⁰. У 1593 р., коли до с. Рудки прибув возний, щоб згідно трибунальського декрету ув'язати Федора і Марію Балабанів у маєток королівського чашника Федора Рудецького, його урядник Васильковський «отказал, иж деи я розказаня от пна своего на то нимаю, абым мел пну Болобану и мал-жонце его увязане так в двор и во все село Рудку пустити, прото не допущаю, бороню и боронити мощно буду»¹⁰¹.

Непоодинокими були випадки, коли, захищаючи маєтки або інтереси своїх панів, слуги гинули, що знайшло відображення в актах. Так, 1586 р. Мартин Межинський разом з Валентієм і Якубом Вітковськими позивав Семена Козинського, Остафія і Костянтина Колпитовських та Івана Холоневського за вбивство свого озерецького «врядника» Мартина Вітковського¹⁰². 6 жовтня 1590 р. Юхим Ощовський порушив справу проти Януша Кошки Журавицького «о забите слуги его Станковского»¹⁰³.

Іноколи слуги та челядь ставали заручниками сімейних негараздів своїх панів, які залучали їх до участі в сімейних конфліктах. Бувши очевидцями їхнього інтимного подружнього життя, вони притягалися судами як свідки, їх піддавали тортурам тощо. Так, у гучній справі, що розглядалась у Володимирському гродському суді 1601 р., про вбивство Карпа Пузовського його дружиною Настасією Михайлівною Шабановою возний, прибувши на місце злочину разом зі шляхтою, «пытали ... челеди небожчиковского дворное: наперед хлопца небожчиковского Миска, потомъ невесты матери того хлопца, Васи Кузмихи и дочьки ее Христи, девки дорослоє, и другое девки Гануски»¹⁰⁴. У справі 1583 р. про вбивство Бориса Охлоповського його дружиною Настасією Іванівною Ощовською челядь не лише виступала в якості свідків. Як з'ясувалось під час судового розгляду, Настася Іванівна змусила «челяд свою, на имя Федора Дюгтя, ... а Васка

хлопца, а девок двух Вуцо и Параску» взяти безпосередню участь у вбивстві¹⁰⁵. Челядь, яка багато бачила і знала, розплачувалися й своїм життям. Так, родичам Настасі Ощовської вдалося трохи відвести від неї звинувачення, але, коли її челядь під тортурами почала давати свідчення проти своєї хозяйки, її брати «оних троє челяди с склепу выкрали ..., и ведле воли своеє их великими просьбами и плачем великим, а снат и дарами намовили, упросили и по воли своеї накеровали», аби вони на суді показали, що Настася «виина быти не мела». Але ще одного свідка «девку Воцу», яку вони не змогли намовити і яка на тортурах («на пробє») свідчила проти своєї господині («иж она ... мужа своего власными руками своими ножомъ сколола»), незабаром знайшли «с каменемъ у криницы»¹⁰⁶.

Мешкаючи протягом багатьох років, іноді протягом усього життя, що називається «під одним дахом», зі своїми господарями, служачи їм вірою і правдою, часто не шкодуючи свого життя, слуги і челядь ставали членами, щоправда неповноправними, шляхетської родини – «дому». Слуги та челядь, виконуючи волю своїх панів, проймалися їхніми сімейними справами та інтересами, а господарі, у свою чергу, теж прив'язувалися до своїх слуг. Протягом років між ними складались певні емоційні стосунки.

Піклування господарів про долю своїх слуг і челяді виявлялось у влаштуванні їхнього особистого життя. Вони брали безпосередню участь у підборі для них подружньої пари, так само, як і для своїх власних дітей. Молодих дівчат-служниць та челядниць віддавали заміж, а видаючи нерідко обдаровували та випосажували їх своїм коштом. Так, гетьман ВКЛ, князь Костянтин Іванович Острозький, видавши свою служницю «панну съ сенеи своих... Марю Федоровну» за Дахна Васильовича, дав за нею «ему вечно поползь его жоною село Разничи и три дворища в Рудниках»¹⁰⁷. Ян Якубович Монтовт

¹⁰⁰ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 323.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 8, арк. 51–51 зв.

¹⁰² АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. I. – С. 156–158.

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 674 зв.

¹⁰⁴ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. III. – С. 480–484.

¹⁰⁵ Там само. – С. 367–383.

¹⁰⁶ Там само. – С. 408–413.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 594 зв.

Коблинський з дружиною кн. Барабарою Олександрівною Порицькою одружили свого служебника Габриеля Грицьковича Берестка, віддавши «за него служебницу нашу Макгдалену въ малжонство». Окрім того, вони за нею ще й «посагу дали єсмо шестдєсят копъ грошей литовских»¹⁰⁸. До речі, таку суму посагу не завжди надавали за своїми власними дочками батьки з незаможної шляхти. Під час звинувачення Яном Цимінським луцького і острозького єпископа Кирила Терлецького у згвалтуванні 1594 р. своєї служниці «швачки» Палажки боярин Іван Лазкович свідчив, що «самъ замужь зъ дому своего» видав «тую белую голову, которая у него девкою служила»¹⁰⁹. Юхим Тороканський, піклуючись про долю своєї невільної челядниці наказував: «если бы ся который человек добрый к той девце Пеклицы нашол, тогда жона моя мает ее в стабло малжонское замуж выдати и по ней дати три копы грошей, сукню... , а к тому вола а корову»¹¹⁰.

Емоційне забарвлення людського ставлення господарів до своїх дворових людей найкраще виявляється в тестаментях. Складовою частиною багатьох з них є розпорядження (іноді конкретизоване, інколи загальне) тестаторів щодо своїх слуг та челяді. Намагаючись перед смертю впорядкувати свої домашні справи («абы ... з добрым а статечным розмыслом жону ... и увес дом свои по себе расправиль» – Ян Гурко Омелянський¹¹¹; «хотечи дом мои расправити» – Порфирій Панько¹¹²), його господарі (як чоловіки, так і жінки) виявляють піклування про своїх слуг і челядь нарівні зі своїми найріднішими і близькими людьми. Зокрема, внутрішньою мотивацією складення тестаменту в 1573 р. для Гаврила Бокія Печихвостського було прагнення «дети, имения и всю маетност мою в добром порядку и шафунку по себе zostavitи»¹¹³. Майже в таких же виразах пояснює написання тестаменту й Прокіп Григорович Бережницький «жебым в

порядку жону, дети, домъ и всю маетност мою zostavitи»¹¹⁴. Як бачимо, у даному випадку термін «дом» включає не лише дружину і дітей, тобто найближчих кровних родичів, він вживається на означення більш широкого поняття.

Придивімося уважніше, кого включають самі тестатори у це поняття «дом», про кого вони дбають, про кого вони як добрі господарі піклуються перед смертю в останніх розпорядженнях своєї волі. Перш за все, звичайно, про своїх власних дітей і дружину, проте не лише про них, але про все «домовство», в яке включаються інші домочадці, в тому числі й обслуга. Так, Гаврило Бокій Печихвостський, зробивши розпорядження щодо дружини, дітей і маєтності, згадає й про слуг. Не називаючи їх загального числа, він вирізняє з-поміж них конкретно лише двох, очевидно, найближчих: Ковалевського, якому записує 50 кіп грошей та Непитушого, котрому дарує 10 кіп, кожух та жупан, а «ишимъ всимъ слугамъ» призначає «по две копе гршей». Окрім них, називаються також машталери, візники (у множині!), кухар та пекар, котрим опікуни повинні дати по копі грошей та по «сукни»¹¹⁵. П. Г. Бережницький, давши настанови опікунам щодо своєї маєтності, її розподілу між дружиною та дітьми, навчання молодшого сина, говорить також про слуг та челядь, але зовсім загальною фразою: «што ся дотычетъ заплаты слугамъ и челяди дворной и отправы, кого бы южь не треба ховати, пушаю то на баченье жоны моее». Тож в орбіту шляхетського розуміння власного «дому» підпадали не лише власна (біологічна) родина, але й слуги та челядь, тобто всі домочадці.

Отже, на ментальному рівні глава родини сприймав слуг і челядь членами свого «дому», тобто своєї великої сім'ї, і, попри їх неповноправний стан, як її глава відчував свій обов'язок подбати про них так само, як і про своїх дітей. Так, Ждан Білостоцький

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 78–79.

¹⁰⁹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. – С. 409–426.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 116–116 зв.

¹¹¹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 133–134 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 335 зв. – 337.

¹¹² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161.

¹¹³ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.

1590 р. наказував за рахунок «маєтності моеє рухомое слуг моих и челед мою дворную ... каждому за заслуги ихь ... нагороджати»¹¹⁶. Безперечно, більш щедро винагороду одержували слуги, особливо слуги шляхетського стану. Під кінець свого життя господарі обдаровували своїх відданих слуг земельними наділами: багаті землевласники нагороджували їх іноді досить великими маєтками, небагаті – окремими дворищами, їм записували також значні грошові суми, забезпечені на власних маєтках тощо. Так, князь Олександр Федорович Чорторійський, «познавши еще з молодых лет службы и захованя верного противку себе служебника Якуба Казновского», у 1564 р. записав йому на вічність від себе й свого сина маєток Жолудське Менше в Луцькому повіті з 35 осілими дворищами¹¹⁷. Як на ті часи це був величезний маєток, який міг оцінюватися в залежності від заможності селян на сотні кіп грошей. Князь Олександр Фрідріхович Пронський, винагородивши старих слуг особисто («слуги мои старые каждыи з нихь водлугь летъ и заслугь своих яко, которые чого был годен за службы свое, досыт слушную и скутечную заплату и нагороду от мене самого узять»), просив свою дружину, княгиню Федору Романівну Сангушківну, аби «дворнымъ и новымъ слугамъ» вона вчинила «отправу ... водлугь баченья своего»¹¹⁸.

Слуг і челядь обдаровували також грошима, рухомим майном, власним одягом. Так, з-поміж 11 перелічених слуг Федір Петрович Загорівський особливо щедро винагороджує Григорія Обуха та Якуба Петриковського, які при ньому «через час немалыи учтивє а пожитечне служачи, лита свое стравили», призначаючи їм досить значні кошти: Обуху 400, а Петриковському 500 пол. зол.¹¹⁹ Щедро винагороду загальною сумою в 1 тис. пол. зол. призначив Ян Бокій Печихвостський «слугам теж моим и матки моеє, которые намъ от давных чсов добре

цнотливе служили». Серед названих ним осіб, що заслужили винагороду, фігурували як представники шляхти: Янід Бронський, Василь Солома, Олександр Ржищовський, Томаш Сехарський, Лукаш Ястровський, Валентій Росохацький, Олександр Гривчин, Станіслав Славогурський, Станіслав Вросков, Яков Новицький, Миколай Нестецький, так і простолюдини: Іван Кравець та слюсар Яцько Кантунов¹²⁰. Звернемо увагу, що він перераховує лише слуг чоловічої статі числом 13 осіб, тож, очевидно, не меншим, якщо не більшим, числом треба рахувати й жіночу частину домашньої обслуги.

Ян Сокольницький у тестаменті 1596 р. винагороджує п'ятьох своїх слуг, серед яких за виконуваними ними функціями він називає служебника, хлопця, кухарку. Зокрема, служебнику Янові Ліпському він відписує чотири копи грошей та сукно на делію, хлопцеві Мартинові Хвалцукові – одну копу грошей, свій жупан, «убране» та пару кошуль, кухарці Зосьці – дві копи грошей, постіль та власний «ермяк», Савце – жупан і копу грошей, а «невестце» Касце – сукно «врочистое», «толстку» і півкопи грошей¹²¹. Федора Боговитинівна Шумбарська виділяла дворовим слугам: возниці Янові копу грошей і клячу, його дружині одяг, телицю і півкопи грошей, хлопцеві Юськові – бичка, одночасно наказуючи синові Михайлу нагородити «тым слугам моимъ, которые были при мне»¹²². Дружина Григорія Колмовського, Барбара Єловицька, «за верные и учтивые службы» відписувала своїй служебниці Феді Стромській «сукню блакитную и два вольты», дівці Якопці – «ермякъ фашледешовыи чорныи», а мамці свого чоловіка – по стогу жита та пшениці¹²³.

Часто під кінець свого життя пани відпускали своїх слуг зі служби, а невольній челяді дарували волю. Так, зважаючи на «почтивые а верные службы» свого слуги Гарасима Зайковича, Федір Русин Берестецький звільнив його разом «з жоною, з детьми и

¹¹⁶ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 156 зв.

¹¹⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 319–319 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI. – С. 147–148.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.

¹¹⁹ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.

¹²⁰ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.

¹²¹ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

¹²² Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 491–491 зв.

¹²³ Там само. – Арк. 330 зв. – 332 зв.

зо всеми маетностями их зъ служебъ моих», на що він видав Герасимові навіть «особнии лист с печатю»¹²⁴. Ю. Тороканський, надавав «по животє» волю невільній челяді: Федяю з жоною, Мишкові, його найменшому синові Савці та дівці Пеклиці. Щоправда, вони не мали права перейти до іншого пана, проте вже не як невільники, а «по доброй воли своєї» могли залишитися на службі у його дружини, і в такому разі їх взаємовідносини переходили на інший ступінь, оскільки дружина повинна була сплачувати їм за службу вже як найманим дворовим слугам. При бажанні вони могли перейти також і на становище підданих та, одержавши земельний наділ, «на селє з оселости своєї служити и вси повинности полнити по тому, яко которыи с подданных». Уся інша челядь, якій не надавалася воля, мала служити його дружині «до воли и ласки єє», але вона повинна була їм «по животє своєм ... милост и ласку свою показати и волными вчинити»¹²⁵. Іван Городиський просив опікунів свого маєтку заплатити «наимитом, роботником, слугамъ, возницямъ, што имъ вино», а невістці наказував «челядь мою всю неволную ... з двора випуститъ на волю, на село моє, нехай мешкают на селє яко вольные мужове»¹²⁶. Марія Томківна Посяговецька, відпускаючи свою вільну челядь «з двора, куды они похочут ..., ничимъ не гамуючи», наказувала «кожного с них порядне ... наделити подлє заслуги их з быдла моего рогатого а за службу имъ записати так, якобы они службъ своихъ шкодни не были»¹²⁷. Раїна Воютинська просила свого чоловіка Миколая Хрінницького «слуг, челяд мою ведлє баченя своєго отправить и службъ их нагородит»¹²⁸.

Замість висновків. Наведений матеріал пересвідчує, якими далекими від реалій тогочасного життя є обрахунки пересічної шляхетської родини на 6 осіб. Усі без винят-

ку вітчизняні дослідники розглядали шляхетську родину як нуклеарну, тобто цілком обособлену біологічну групу найближчих родичів, що складалася з батьків та неодружених дітей. Так, О. І. Баранович, цілком слушно зауважуючи, що в родинах тогочасних панів, особливо великих, чимало шляхтичів мешкало на становищі «панських двораків», а в панському господарстві використовувалась служебна шляхта, тим не менше не включав їх при своїх обрахунках пересічної шляхетської родини, зараховуючи до неї лише біологічних родичів. Свій підхід він пояснював, по-перше, неможливістю «уявити собі хоч би й приблизно їх число», по-друге, приймаючи в цілому, що кількість дворових слуг була незначною, вважав, що пов'язана з цим похибка («дефект») у його підрахунках не може бути серйозною¹²⁹. О. Яблоновський також відзначав відсутність даних щодо числа мешканців шляхетського двору. Він взагалі ототожнював панський двір з укріпленим «замочком». На підставі описів каменецького і летичівського староств він обраховував службу одного двору-замку на 50 осіб. Приймаючи число подібних дворів-укріплень на Волині за 65, одержав число 3250 людей дворової челяді¹³⁰.

Ф. І. Леонтович вважав, що число челяді панських дворів у XVI ст., коливалося в межах середньої норми від 2 до 20 осіб, проте він подає це число без будь-якої квантитативної аргументації¹³¹. М. Кочерська оцінює службу середньозаможної шляхетської родини невизначеним виразом «kilko-go»¹³². А. Вичанський визначав чисельність служби, необхідної для обслуговування шляхетського дому і фільварку, на 7 осіб¹³³. А відомий дослідник старовинних звичаїв В. Мацейовський зазначав: нерідко слуг було так багато, що їм нікому було служити, подекуди навіть казали: «сплачуємо слугам за те, аби разом з нами їли»¹³⁴.

¹²⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.

¹²⁵ Там само. – Спр. 5, арк. 116–116 зв.

¹²⁶ Там само. – Спр. 15, арк. 128–129 зв.

¹²⁷ Там само. – Спр. 5, арк. 214–216 зв.

¹²⁸ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.

¹²⁹ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. – К., 1930. – С. 17–18.

¹³⁰ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – С. 51, 70.

¹³¹ Леонтович Ф.І. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 51.

¹³² Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – Warszawa, 1975. – S. 100.

¹³³ Wyczański A. Wieś polskiego Odrodzenia. – Warszawa, 1969. – S. 96–99.

¹³⁴ Maciejowski W.A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajow i zwyczajow. – Т. II. – S. 247.

Складно робити числові розрахунки на окремих прикладах, оскільки вважаємо некоректним виводити бодай якусь статистику на казуальних повідомленнях джерел. Тож не ризикнемо в даному разі робити передчасні, не обґрунтовані статистичними даними, квантитативні обрахунки. Проте для ілюстрації чисельності дворової служби дозволимо собі навести лише два приклади. Перший, про який вже йшлося, начебто, й не дуже показовий. Це скарга Яна Жоравницького про напад на маєток Жабче 1586 р., під час якого його братанки постраждали разом з «паньнами служебными и зъ белыми головами». Тож в акті йдеться про незаміжніх молодих служниць, про заміжніх служниць та ще «челядь белую». Навіть, якщо прирівняти ці вирази, вжиті в документі у множині, до найменшого еквіваленту – два, то й тоді одержимо число 6 як мінімальне для обрахунку служниць і челядниць, які обслуговували лише жіночу частину родини, до того ж неповну, оскільки про власну дружину господаря та її служниць не згадується. Але, щоб не перебільшити, зупинимось на цьому числі. Якщо додати до нього приблизно таке ж число слуг чоловічої частини дому, хоча, за логікою речей, зрозуміло, що їх мало бути більше, й таку ж кількість слуг і челяді, які обслуговували двір – «господарство домовое», одержимо досить значне число, приблизно у 18–20 осіб, яке з огляду на розміри шляхетських дворів та найрізноманітніші дворові служби не є перебільшеним. При цьому зазначимо, що родина Жоравницьких, як свідчать тогочасні фіскальні тарифи, аж ніяк не належала до дуже заможних родин¹³⁵. Другий приклад – це поданий 21 жовтня 1578 р. до володимирського гродського суду список слуг і челяді княгині Марії Юрїївни Гольшанської («реєстра ..., на котором слуги и челядь єє млсти имени сут пописаны»), які, за її словами, відмовившись повернутися до неї, переходять у її колишнього чоловіка князя А. М. Курбського. Всього у списку перелічено 17 осіб: «тыє на име: Карел Фронцко,

сын Виноградников, сестра его Федица, невольные; Бартълومهи Баранъ, жона его Касюта, гафтарка, дочки єє две Щасная и Уляна, гафтарки невольные; Огреница гафтарка неволница; Ганна Литовка гафтарка з дочкою невольные; татарка хрищоная *Овдотя* неволная; Юрко коверникъ неволникъ; Федор коверъник неволник; Иван кухар, *отчич* з жоною, Миско Кухътикъ, *отчич*; Костюк Копот, слуга; Богданъ, *Матфея* попа сын, слуга»¹³⁶. Як бачимо, із 17 зазначених людей 12 є невільниками, троє – з власних селян-отчичів і двоє слуг є вільними, які, очевидно, працювали за наймом. Зауважимо, що в цьому списку перераховується не вся прислуга княгині, а лише та частина із загального числа, яких вона не може собі повернути. Тож, треба думати, що насправді їх було ще більше. Потрібно погодитись з думкою В. А. Мацейовського, оскільки очевидно, що мати значну за числом службу було престижним – великий двір свідчив про заможність і знатність шляхетського «дому», надаючи бажаної для його глави впливовості у тогочасному мікро- і макросоціумі. Отже, беручи до уваги одночасно слуг і челядь, можна констатувати, що вони становили досить значний штат «дворової» служби, який має увійти до загальних обрахунків пересічного коефіцієнту шляхетської родини.

Таким чином, за документальними матеріалами структура шляхетської родини була значно складнішою, ніж досі вважалося. Шляхетська родина ще не відокремилась від своїх слуг та челяді, які жили спільно з нею. За своєю типологією шляхетський «дом» становив собою не нуклеарну родину, а досить велике домогосподарство, де під спільним дахом замешкували разом і власне біологічна шляхетська родина, і її слуги та челядь зі своїми родинами. Це був єдиний соціальний «домовий» організм, повноправні і неповноправні члени якого жили за єдиними і спільними домашнім розпорядком і правилами, беззаперечно підкоряючись єдиному главі родини.

¹³⁵ Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 13, 29, 110, 136, 140.

¹³⁶ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыне. – Т. I. – С. 162–163.